

Horányi Özséb

A KOMMUNIKÁCIÓ MINT ÁLLAPOT

Rövid áttekintés

A cím

négy magyar szóból áll, ebből kettő az [a] és a [mint] grammatikai elemek, segítségükkel jön létre a négy szóból álló *értelmes* kifejezés; a {mint} az előtte álló és a mögötte álló deskriptív lexikai elemeket hasonlítja össze; magukat a lexikai elemeket:

az [állapot]-ot és

a [kommunikáció]-t érdemes azonban szemügyre vennünk.

Az állapotról

A {kommunikáció} (illetőleg a {kommunikatív}) naiv szemantikájában semmiféle {állapot}-ról nincs szó, annál inkább {esemény}-ről, sőt {aktus}-ról. Most azonban, ebben az áttekintésben – mindenek ellenére – állapotként tekintünk rá, ami természetesen nem jelenti/jelentheti azt, hogy alkalom adtán ne lehetne eseménynek vagy éppen aktusnak is tekinteni.

Közbevetőleg: A szemantika a szavak, illetőleg a mondatok vagy éppen a szövegek jelentésével foglalkozik. Az utóbbi évtizedekben pedig elterjedt a naiv jelző használata és arra utal, hogy a mindennapi (vagyis nem tudományos, nem-kritikai) gondolkodásunk mentén valami ilyenek-és-ilyennek mutatkozik, noha ez egyáltalán nem biztos (értsd, nem védhető valamifajta tudományos kritika fényében). Ebben az értelemben lehet naiv pszichológiáról beszélni és minden további (kritikai) megfontolás nélkül entitásnak tekinteni például az ember lelkét. Régebben talán ezt a naiv ... -at nevezték common sense-nek. Lehetne (noha nem szokás) naiv fizikáról is beszélni, például arról a tartályról, amihez képest minden fizikai változás lezajlik. Einstein egyik, a fizikát alapjaiban megmozgató teljesítménye talán éppen az volt, hogy rámutatott: a fizikai változásokról egészen más keretben, nem a tartályéban is lehet gondolkodni, sőt talán csak úgy. Ezt az új, sok szempontból intuíció ellenes (de tudományosnak vélt) fizikát már nem lehetne naivnak nevezni.

I. De mi is az állapot? Az állapot valami olyasmi, ami hosszabb vagy rövidebb ideig fennáll és míg fennáll, nem változik. Bármilyen is legyen az, ami fennáll és bármit is jelentsen az, hogy nem változik. Például: [Másnap reggeltől estig a búcsúzás meghatódott, bódult állapotában járkáltam Páris utcáin.] – írta Kuncz Aladár.¹ Vagy például a szobámban, ahol most ezeket a sorokat írom, az asztal helye tartósan nem változik. Változhatna, de nem változik. Igencsak meglepne, ha reggelre kelve máshol találnám, mint amikor este felálltam mellőle. Sok minden

¹ *A Magyar Nyelv Értelmező Szótára*. Budapest, Akadémiai, 1959, I, 168.

változhat az asztalommal kapcsolatban (hogy a legegyszerűbbet említsem: a színe, amely függ a szoba fényviszonyaitól), de az, hogy hol van, nem változik. E tekintetben az, amiben az asztal van, állapot.

Aztán a fizikusok (főként akik Newton mechanikájában utaznak) szoktak beszélni mozgásállapotról. Newton első törvényéből következik például, hogy [ha egy testet magára hagyunk és nem zavarunk meg, tovább folytatja egyenes vonalú egyenletes sebességű mozgását, ha eredetileg is mozgásban volt, illetve továbbra is nyugalomban marad, ha addig nyugalomban volt.]² Lehetne ezt – a Galilei által tehetetlenséginek nevezett elvet – precízebben megfogalmazni, elegánsabban is, de a jelenlegi céloknak így is megfelel és főként érthető. A mozgásállapotnak, mint állapotnak az az újdonsága az előzőekkel, például az asztalom állapotával szemben, hogy az állapot szemantikájában változásokkal is kalkulál, olyan változásokkal, amelyek viszont állandóak.

I.1 De menjünk egy kicsit közelebb ehhez az állapothoz: amikor este felállok az asztalom mellől, mondhatom, hogy itt-és-itt van; és reggel, amikor visszaülök mellé, ugyancsak mondhatom, hogy itt-és-itt van (hacsak nem mozdította el valaki – amúgy nagyon meglepődnék, ha belopózott volna bárki is, míg alszom és átrendezné a dolgaimat); vagyis az asztalom esti helyzete és a reggeli között nincs különbség. Ha volna, azt mondanám, változott a helyzete. Vagyis két esetről beszélek (mindig esetekről van szó,³ illetőleg ezek tulajdonságairól), az estiről és a reggeliről és azt állítom, hogy a két eset javarészt azonos (kizárólag az időre vonatkozó utalásokban van köztük különbség). Ráadásul ez a két eset együttesen is esetet alkot, egy olyan esetet, amelyben két elemibb különböztethető meg. Azt a komplexebb esetet, amelyben az elemibbek az időtől eltekintve azonosak, állapotnak nevezem. Az állapotnak van bemenete (bemeneti esete) és van kimenete (kimeneti esete) és ezek azonosak. Ez egy egyszerű modell (keret) az állapotnak egyszerűbb komponensekre való visszavezetésére. Vagy más szavakat használva: az állapotot lehet akár egyetlen eset tulajdonságaként tekinteni, de lehet bizonyos esetek együttes tulajdonságaként is. Teljesen alkalmi jelöléssel:

$e_1(t_1)$, $e_2(t_2)$, ahol e_1 és e_2 a két eset, amelyek éppenséggel azonosak egymással, vagyis $e_1 \equiv e_2$; t_1 és t_2 azok az időpontok, amelyekben az eseteket megfigyeltük: $t_1 \neq t_2$, közelebről $t_1 < t_2$. Következésképpen egy állapot a következő szerkezettel ragadható meg:

$$(1) (e_1(t_1)\mathbf{T}e_2(t_2)),$$

ahol \mathbf{T} jelenti az átmenetet; $e_1 \equiv e_2$, illetőleg $t_1 \neq t_2$.

I.2 Az esemény abban különbözik az állapottól, hogy a kimeneti eset nem azonos a bemenetivel:

$e_1 \neq e_2$, természetesen: $t_1 \neq t_2$. A legegyszerűbb esemény az, amikor $e_2 \equiv \sim e_1$ (ahol a \sim a negáció jele). Következésképpen egy esemény a következő szerkezettel ragadható meg:

$$(2) (e_1(t_1)\mathbf{T}e_2(t_2)),$$

ahol továbbra is \mathbf{T} jelenti az átmenetet; de $e_1 \neq e_2$, illetőleg $t_1 \neq t_2$.

² R. P. Feynman: *Mai fizika. I.* Budapest, Műszaki, 1985, 115.

³ Amelyeket kijelentő mondatokkal írhatjuk le; ha sikeres a leírás, akkor az éppen azt jelenti, hogy fennáll az az eset, amit a mondat leírt.

Nagyon gyakran adódik olyan helyzet, hogy meg kell nevezni egy eseményt és hiába is vagyunk tisztában azzal, hogy analitikusan egy eset átalakulásáról van szó egy másikba, nincs mód körülményeskedni: a mindennapok nem engedik meg, ezért csak annyit mondunk, főként ha szerencsénk van, hogy [Esik az eső.] vagy azt, hogy [Pista ázik.]. Olyankor tehetjük ezt meg, ha a nyelv lexikája kínálja az adott esemény megnevezését: [esik], [ázik] stb. De nincs mindig ilyen szerencsénk; ilyenkor a legjobb esetben is csak az esemény kimenő esetét tudjuk megnevezni: – mondhatnók – egy résszel az egészet, vagyis ilyenkor egy szinekdochéval illetjük magát az eseményt; így járunk el, ha például a [Pista megszületett.] esetében. Még ha jólformálnak tekintjük is azt, hogy [Pista megszületik.] vagy [Pista éppen most születik meg.], tudjuk jól, hogy nem így beszélünk, hanem, úgy hogy [Pista megszületett.], vagy ha nagyon korrektek akarunk lenni, akkor [Pista éppen most született meg.] vagy [Pista két órája született meg.].

És így járnak el a részecskefizikusok is – ha jól értem –, amikor az LHC CMS detektorában proton-proton nyalábok ütközését idézik elő különböző energiaszinteken: ezek események; de végeredményben ezzel még nincs megnevezve semmi: magukat az egyes eseményeket a keletkezett szubatomi részecskék megnevezésével jelölik. Ezekre viszont az ütközéskor keletkezett részecskék sebességéből és irányából következtetnek. Vagyis a kimenő esetek tulajdonságaiból. Így találták meg a Higgs-bozont is 2013-ban és erősítették meg az LHC újraindítását követően 2015-ben.

I.3 Az aktus hasonló az eseményhez, de míg az aktus egy (a) ágens iparkodásából adódik, az eseménynél ilyen ágens nincs. Következésképpen az aktus a következő szerkezettel ragadható meg:

$$(3) (e_1(t_1)\mathbf{T}e_2(t_2)).(a),$$

ahol továbbra is \mathbf{T} jelenti az átmenetet; $e_1 \neq e_2$, $t_1 \neq t_2$, illetőleg az (a) pedig az ágensre utal.

Ha a mindennapi nyelvhasználat közegében kívánnánk megragadni az aktusokat, alighanem a korábbiaknál komplexebb helyzet előtt találnánk magunkat. Például a [tanul] nyilvánvalóan aktus, de amíg nem mondjuk meg, hogy ki tanul, voltaképpen nem tekinthető jólformálnak a megnyilatkozás. A [Pista tanul.] viszont jólformált; egy sajátos aktusról szól, de azért világosan látjuk azt is, hogy végső soron nyitva marad az, hogy miről is van szó; például vélekedhetünk úgy, hogy a [Pista tanul.] nem is egy sajátos itt-és-most aktust ír le, hogy mit tanul; hanem csak egy olyan beállítódást, ami szokásos tevékenységeinek egyikét nevezi meg; ezért vélhetjük úgy, hogy ebben a második értelemben a [Pista tanul.] mondatnak voltaképpen szinonimája a [Pista tanuló.]: ez a két mondat pedig azért számít egymás szinonimáknak, mert minden olyan esetben, amikor az egyik mondattal igaz állítás tehető, a másikkal is tehető igaz állítás; amikor az egyikkel hamis, akkor a másikkal is hamis.

A probléma érzékeltetésére nézzünk egy másik példát: [Pista megtanult oroszul.] Ez a mondat nyilvánvalóan beszámoló egy aktusról. Az aktus kimeneti esete: [Pista tud oroszul.] Ez a mondat Pista egy állapotáról való beszámoló, de nem utal arra, hogy miként is került ebbe az állapotba. A [Pista tanul.] és a [Pista megtanult oroszul.] mondatokkal megragadott aktusok különbségét abban szokás látni, hogy míg a második mondat, a [Pista megtanult oroszul.] siker jellegű, eredményről szóló beszámoló, addig a [Pista tanul.] mondattal inkább csak egy vállalkozásról lehet beszámolni, attól függetlenül, hogy van-e eredménye vagy nincs, van-e

siker vagy nincs. Nem a magyar nyelv sajátja a vállalkozások és az eredményes aktusok megkülönböztetése, de az magyar nyelv sajátossága az, ahogyan ezt nyelvileg kezeli.⁴

Egyelőre azonban elég annyit tudatosítanunk, hogy az aktus mindig valaki, egy ágens aktusa. Ellentétben az eseménnyel vagy az állapottal, ahol nem kötelező, ha lehetne is, ágensre hivatkozni.⁵

II. Immáron elkerülhetetlenné vált, hogy rögzítsük egyik-másik az eddigiekben már alkalmazott jelölés értelmét explicit módon is:

- ◆ ha egy mondatot (vagy többet, esetleg egy szöveget) szögletes zárójelben látunk: [Pista alszik.], akkor ennek a mondatnak a grafematikus (esetleg auditív) vetületére, a betűkre, a szóközökre és az írásjelekre (vagy éppen az akusztikumra) utal a zárójel; arra, ami hordozza azt, ami valójában érdekel bennünket (hacsak nem vagyunk elvetemült nyelvészek); a szignifikánsra;
- ◆ ha egy mondatot (vagy többet, esetleg egy szöveget) ilyesféle: |...| zárójelek között látunk: |Pista alszik.], akkor arra az esetre utalunk, amelyet a mondat leír, ha leír egyáltalán valamit. Ha Pista éppen alszik, amikor egy ágens megállapítja ezt, vagyis fennáll a |Pista alszik.] eset, akkor az ágens állítása igaz állításnak számít. Ha Pista éppen nem alszik, akkor hamis állításnak és ha nem tudjuk, hogy ki is az a Pista, akiről szól a mondat vagy éppen nem is létezik, akkor sem-nem-igaz-sem-nem-hamis az állítás igazságértéke. A |Pista alszik.] eset a [Pista alszik.] mondattal tett állítás szignifikátuma;
- ◆ ha egy mondatot (vagy többet, esetleg egy szöveget) ilyesféle: {...} zárójelek között látunk: {Pista alszik.}, akkor mondattal tett állítás jelentésével (vagy ahogy mondani szokás: a mondattal tett állítás szignifikációjával) van dolgunk. De talán jobban járunk, ha inkább azt mondjuk, hogy ez a bizonyos szignifikáció az, ami megmondja, hogy a [Pista alszik.] szignifikánshoz hogyan rendelődik hozzá a |Pista alszik.] szignifikátum.

Mindez természetesen ebben az áttekintésben a magyar nyelvvel összefüggésben értendő. A magyar nyelv helyett lehetne más természetes emberi nyelv (esetleg nem csak természetes, hanem például tudományos nyelv) is és lehetne akár valamilyen matematikai apparátus is.

III. Látszólag a dolgok felesleges túlbonyolítása ez a három különböző perspektíva. De nem az. A természetes nyelvekben ugyanis nagyon könnyű az egyik perspektívából átcsúszni egy másikba; miközben világosan látjuk, hogy amik bennünket érdekelnek, azok a szignifikátumok. A dolgok iránt vagyunk elkötelezettek a megismerésben, amely – végeredményben – társas tevékenység, vagyis amíg valamely felismerésünket nem tudjuk másokkal megosztani és egyeztetni, addig valójában a felismeréseink csak ellenőrizhetetlenül önmagunkba zárva léteznek. S minthogy a jelek szerint nem tudunk egymás gondolataiban olvasni, marad a

⁴ A magyarban leggyakrabban igeekötőkkel, morfológiailag és például nem igeragozással, mint sok más nyelvben.

⁵ Kollégám, Ács Péter hívta fel rá a figyelmemet arra, hogy keletkezhetne talán olyan benyomás, hogy szabadon dönthetjük el, vajon állapotnak vagy eseménynek vagy éppen aktusnak tekintsük-e az éppen vizsgált esetet. Ténylegesen még sincs ennyi szabadságunk, bár több van, mint első látásra gondolnánk. Főként ontológiai értelemben vannak korlátok, de kétségtelen, hogy a megismerés menetében, episztemológiai értelemben sincs korlátlan szabadságunk. Messze vezetne ennek a nyitottságnak és korlátainak a nyelvészet eszközeit is igénylő bemutatása. Ne is tegyük, de legyünk ennek tudatában!

kommunikáció, s annak igénye, hogy ha a szignifikánsról akarok mondani valamit, ne a szignifikátumra értse az, akinek mondom, amit mondok és így tovább.

Tehát a szignifikátumról van szó. Azok a kijelentő mondatok, amelyekről az előzőekben szó volt – az állítások kontextusában –, amennyiben igazak, a szignifikátumot írják le. Amit a szignifikátumokról tudunk, azt ezeknek az állításoknak a szignifikációjából tudjuk.

A legegyszerűbb esetekben, például a [Pista alszik.] esetében a mondat szignifikációja valamilyen témáról (itt [Pistá]-ról) mond valamit (amit mond predikátumnak nevezik). De [Pistá]-ról még sok minden más is mondható, például az, hogy 20 éves, férfi, szőke hajú, kék szemű, világos bőrű, budapesti lakos, egyetemi hallgató, János és Péter a barátai, békés természetű és így tovább.

Sokáig, ha nem is végtelen sokáig lehetne folytatni azok sorolását, amik predikátumként alkalmazhatók Pistára. Ezek közül egyesekkel szerkesztett mondatokkal lehet igaz állításokat tenni Pistáról, másokkal csak hamisakat, esetleg csak sem-nem-igaz-sem-nem-hamis állításokat. De annyi biztos, hogy elegendő számú igaz állítás alapján kikerekedik a kép, ki is Pista és mit csinál általában és mit tegnap, illetőleg éppen most.

Ha ezek után megkísérelünk rendet tenni a Pistáról állítható predikátumok között, akkor különböző csoportok adódnak. Lesznek olyanok, amelyek tág határok között ellenállnak mindenféle Pistával megeső történetnek, így például egy egész éven keresztül 20 éves; mások nem ilyen természetűek: ha a megfigyelés kontextusa olyan (például sötét van) Pista bőre nem látszik világosnak és így tovább.

Természetesen vannak még másféle szerkezetű predikátumok is, olyanok, amelyekből jólformált mondatok csak több argumentumhely (nem csak egy mint az előzőekben) kitöltésével lehetnek, így például a [A Pista Ulickajat olvas.] esetében. Szóval: sokfélék a predikátumok.

Ha az olyan predikátumokat gyűjtjük össze mint például a [békéstermesztű], akkor egy diszkusszió (vita) esetében a legegyszerűbb a pszichológia szótárához folyamodnunk, hogy egyetértésre jussunk, milyen is Pista természete. Ha pedig arról esik szó, hogy [budapesti lakos] és [egyetemi hallgató], akkor nem sokra megyünk a pszichológia szótárával, de annál többre a szociológia szótárával.

Sokáig, ha nem is végtelenül sokáig lehetne folytatni azok sorolását, amik predikátumként alkalmazhatók Pistára. Ezek közül egyesekkel szerkesztett mondatokkal lehet igaz állításokat tenni Pistáról, másokkal csak hamisakat, esetleg csak sem-nem-igaz-sem-nem-hamis állításokat. De annyi biztos, hogy elegendő számú igaz állítás alapján kikerekedik a kép: ki is Pista és mit csinál általában és mit tegnap, illetőleg éppen most.

Nincs ez másként például a szubatomi részecskékkel sem: lehet olyan predikátumokat találni, amelyekkel nem lehet igaz állításokat tenni és lehet olyanokat találni, amelyekkel lehet: így például a tömeggel, a spinnel, a paritással, a Yukawa-potenciállal és másokkal. Ezek között lehetnek olyan predikátumok, amelyek Pistára is vonatkoztathatók, de java részük nem és a részecskefizika sajátos szótárából valók. Hogy melyik milyen tulajdonságot jelent, kizárólag ebből (esetleg ezekből) a szótár(ak)ból ismerhető meg. Ráadásul vannak olyan tulajdonságok (predikátumok), amelyeket mintha a magyar nyelv szótárából is ismerhetnénk, ilyen például a kvarkok színe, amelyek azonban bizonyosan nem olyan színek, mint amiket a mi középmeretű világunkból, illetőleg mindennapi nyelvhasználatunkból ismerünk. Noha a közönséges színnel való analógia azért annyiban fennáll, hogy bármely szín kikeverhető három alapszínből; ehhez hasonlóan a kvarkok három alapállapotát szokás a vörös, a zöld és a kék predikátumokkal megjelölni. Az analógia azonban csak külsődleges, semmi köze sincs a részecskék optikai tulajdonságaihoz.

És közben ne feledjük, ezek az állítások eseteket írnak le, amelyek ezekben a leírásokban állapotnak mutatkoznak.

IV. Ha sikerült az összes olyan predikátumot listáznunk, amelyek a fizikai kutatásban eddig felvetődtek és sikerült mindegyikhez (esetleg ezek egy-egy csoportjához) megtalálni azokat a dolgokat, vagyis nem-predikátumokat⁶ (tudjuk jól a neutrínótól a Higgs-bozonig, hogy ez egyáltalán nem triviális), amelyekről állíthatók ezek a listázott predikátumok, akkor ha csak ideiglenesen is, de leírtuk a világ egy szegmensének (fakultásnak fogom nevezni ezt) egy esetét, vagy az esetek egy összességét (amelyet akár fizikai fakultásnak is nevezhetünk).

Ha sikerül egy esetet igaz módon leírnunk, akkor még meg kell győződnünk arról, hogy adekvát-e a leírás és kimerítő-e? De ezekről most nem beszélünk.

Ahogy ebben az áttekintésben arról sem kívánok szólni, hogy teljesen hasonlóan járhatunk el azokban az esetekben is, amelyeket a kémia valamelyik szótára segítségével tudunk igaz módon leírni. És ugyanígy járhatunk el a biológiaiakat illetően is.

Három különböző fakultás, amelyek között összefüggések is vannak: a fizikai, a kémiai és a biológiai fakultás; összefoglalva, ezt a három fakultást [nyers]⁷ fakultásnak nevezem.

A mi világunkban azonban nem csak nyers esetek vannak, nem csak a nyers fakultásokkal kell számolnunk. Vannak olyan esetek is, amelyekről nem lehet igaz leírást adni kizárólag a nyers fakultások leírásában használt szótárak segítségével. Ilyenek például a rokonsági rendszerek és a hozzájuk fűződő igen változatos magatartásminták. Ebben az áttekintésben a [szignifikatív] terminust használom azoknak az eseteknek a kategorizálására, amelyek nem nyersek. Sőt lehet és szükséges is megkülönböztetni ezen belül is rész-fakultásokat, amelyek azonban sokkal összetettebb módon kapcsolódnak egymáshoz, mint a nyers fakultások esetében, de ez a teljes képet nem módosítja, csak árnyalja.⁸

A szignifikatív fakultás is esetekből áll és az esetek itt is tekinthetők állapotoknak. Hogy egységes lehessen az a keret, amiben gondolkozunk.

A szignifikatív fakultásokra jellemző, hogy komplexebb az ontológiájuk, mint a nyerseké. A nyers fakultásokba tartozó esetek egyrétűek: az eset leírása rendezi a fakultást, de ez a rendezés vagy kategorizálás (esetenként inadekvát vagy egyenesen hibás rendezés) a rendezést vagy kategorizálást megelőzően is létező eseteket nem változtatja meg. Szokták mondani, hogy a nyers fakultásokat és eseteiket az emberi megismerés mindössze konstatálja.⁹

A szignifikatív fakultások és a bennük feltárható esetek másfélék. Voltaképpen két elemibb eset kapcsolata: a szignifikáns eset a nyers fakultás eleme, például a [Pista alszik.] kimondott (vagy leírt) mondat. Ehhez kapcsolódik ugyanazon vagy egy másik fakultás egy eleme szignifikátumként, például a |Pista alszik.|. Ez a kapcsolat az állítás megtételét meg-

⁶ Ezeket a nem-predikátumokat nagyon változatosan nevezi meg a vonatkozó szakirodalom: nevezi szubjektumnak, objektumnak, témának, topicnak és így tovább. Az áttekintésben alkalmazott terminológiának egyetlen motívuma van, hogy világossá tegye, valamely nyelvi partikula egy leírásban egyszerre csak egy funkciót tud betölteni: vagy predikátum, vagy nem-predikátum.

⁷ A [nyers] terminusnak jelentős hagyományai vannak a 20. századi szakirodalomban egészen Henri Poincaré-ig visszamenve. De jelentős G.E.M. Anscombe és J. Searle hozzájárulása is. Van egy igen fontos antropológiai vonal is, amelyet Cl. Lévi-Strauss neve fémjelez.

⁸ Amint ahogy az is, hogy a [nyers] és a [szignifikatív] fakultások mellett számításba kell vennünk egy szokásosan [transzcendes]-nek nevezett fakultás is. Ennek szemügyre vétele viszont túl mutat ezen az áttekintésen, így megemlítésén túl nem diszkutálom.

⁹ Lássuk be, hogy ez nagyon szofisztikált állítás. Talán 100 évvel ezelőtt nem lett volna az. De ma már tudjuk, hogy a mérés, illetőleg a mérő berendezés megváltoztatja a mérendő viszonyokat. Az áramkör egy pontján átfolyó áram értékét befolyásolja a mérőműszer belső ellenállása; de ha ezt tudjuk, Ohm törvénye alapján tudunk következtetni arra is, hogy mi volna a helyzet a mérőműszer nélkül.

előzően nem létezik, vagyis ebben az esetben az emberi megismerés egy állítás megtételén belüli konstitúción keresztül történik.¹⁰

A szignifikációt gyakran elérési relációként értelmezik: azt mondja meg, hogyan érzük el a szignifikánsból, a [Pista alszik.] esetből a szignifikátumot, a |Pista alszik.| esetet. Ezt a nagyon egyszerű modellt természetesen sokféleképpen lehet (és adott esetben kell is) finomítani, de a jelenlegi célokhoz ennyi bizonyosan elegendő.

Összefoglalva, egy eset (lehet az nyers, de lehet szignifikatív is) pontként reprezentálható egy n -dimenziós térben. Ha eseményről van szó, akkor talán két pont reprezentálja ezt: az egyik a bemenő eset (e_1), a másik a kimenő (e_2). (Az előzőekben példaként említettek javarészt kimenő esetek voltak). Magát az eseményt a két pontot összekötő él reprezentálja.

Az n dimenzió egyik része a nyers esetekhez tartozik (gondolkodjunk a négydimenziós téridőben, még ha tudjuk is, hogy jó eséllyel egy minimum 11 dimenziós modell lesz a befutó). A fizika által vizsgált esetek ebben a keretben igaz módon leírhatók. Ha megengedjük a fizika szótárai mellett a kémia szótáiraival, illetőleg a biológia szótáiraival leírható eseteket is (végül is nem nagyon lesz más választásunk), akkor ez a dimenziók számát növeli, amit úgy érdemes elképzelnünk, hogy egy olyan eset, amelynek igaz leírásához ezekre a többlet dimenziókra is szükség van (ezek száma és belső összefüggésük egyelőre kérdéses); ez nem jelent semmi mást, mint a leírás komplexitásának növekedését. Ha ezen túl vagyunk, akkor tartunk a nyers esetek igaz leírásánál.

A szignifikatív esetek leírásához újabb dimenziókra van szükség. Kétségkívül ez a leírómodell messze túl van a józan ésszel beláthatón. Már a négydimenziós téridőben való gondolkodás is jelent(ett) problémát; szokás is például három dimenzióra redukálni a viszonyokat, illetőleg matematikai problémaként kezelni őket (például egyenletek gyökeit keresve) és az eredményt utóbb interpretálni. Ha megengedünk a fizika szótárai által értelmezhető dimenziók mellett másokat is, akkor könnyen olyan helyzetbe kerülhetünk az inhomogén dimenziók következtében, hogy e dimenziókat együttesen nem lehet egyöntetűen kezelni; ettől azonban a modell még lehet sikeres.¹¹

Egy bizonyos eset leírása végeredményben olyan predikátumok rendezett együttese, amely az adott ponton releváns dimenziók menti értékeket adja meg.

¹⁰ A [konstatálás] és a [konstitúció] különbségétől vö. például Niclas Luhman: *Sociale Systeme*. (Frankfurt/M, Suhrkamp, 1984; magyarul: *Szociális rendszerek. Egy általános rendszerelmélet alapvonalai*. Budapest, Gondolat—AKTI, 2009; fordította: Brunzel Balázs és Kiss Lajos András, pp. 542), Jürgen Habermas: *Theorie des kommunikativen Handelns*. (Frankfurt/M, Suhrkamp, 1987; magyarul: *A kommunikatív cselekvés elmélete*. Budapest, Gondolat—AKTI, 2011, pp. 612); John R. Searle: *The Construction of Social Reality*. (New York, Free Press, 1995, pp. 241) és másokat.

¹¹ Emlékezzünk arra, ahogy a 3 térbeli-dimenzióból és az idő-dimenzióból Einstein kezében 4 dimenziós téridő lett! Komoly intellektuális erőfeszítésekre volt szükség megérteni az új helyzetet, de végül is sikerült.

A kommunikatívról

V.1 A participációra alapított kommunikációelmélet (PTC)¹² a kommunikatívot nem tekinti kiindulópontnak, hanem válasznak tekinti alapvető kihívásokkal kapcsolatban.¹³ Röviden arról van szó, hogy a PTC antropológiai és főként etológiai alapállásából kiindulva úgy néz ránk (emberekre, bár ugyanezt teszi a szubhumán élőlényekkel és a szuperhumán lényekkel¹⁴ is), mint akik folyamatosan problémahelyzetben vannak: meg kell érteniük ezeket a problémákat és meg is kell oldaniuk. Ha nem is minden probléma feszegeti a túlélést (vagy az életminőség kérdését), nagyon könnyen beleszaladhatunk effélékbe. Mind a probléma felismerése, mind pedig a megoldása a probléma felismerésébe, illetőleg megoldásába belebojolódo ágenstől erre való felkészültségeket igényel.

Közbevetőleg: A felkészültségek részben tudásokból, részben hiedelmekből állnak, valamint különféle attitűdökből, például érzelmekből, szándékokból és így tovább.¹⁵ Mind a tudások, mind a hiedelmek önmagukban is többfélék: vannak köztük olyanok, amelyek adatok tudását jelentik (vagy adatokról vallott hiedelmeket), például a Mohácsi Vész évszámát illetően vagy a fénysebesség mérőszámát illetően. Vannak továbbá olyanok, amelyek valamilyen eljárás tudását jelentik, mint például azt, hogy miként kell/lehet jelezni a magyarban vagy éppen az angolban az előidejűséget; hogyan kell írásban két szám szorzatát kiszámítani; hogyan mosunk fogat és miként

¹² A {participáció} eredetileg politológiai fogalom. A részvételi demokráciával kapcsolatban szokás említeni. A II. Világháborút követően az atlanti világ emberei ezzel a felütéssel írtak alkotmányokat afrikai országoknak; nem túl nagy sikerrel. Mint a kommunikációt értelmező szemléletmódot jelen változatában 2009-ben az Arról, ami problematikus, arról, ami szignifikatív, valamint arról, ami kommunikatív (szinopszis, 7.3 változat) című tanulmány mutatta be. (Bagdy Emőke – Demetrovics Zsolt – Pilling János (2009szerk.) *Polihistoria. Köszöntők és tanulmányok Buda Béla 70. születésnapja alkalmából*. Budapest, Akadémiai, pp. 201–235) című tanulmány mutatta be. Első nyomtatott megjelenése a *Társadalmi kommunikáció* című kötetben *A kommunikációról* címen (szerk.: Béres István – Horányi Özséb, Budapest Typotex, 1999, 22–34. Tájékozódni lehet továbbá *A kommunikáció mint participáció*. (Szerk.: Horányi Özséb, Budapest, Typotex – ORTT-AKTI, p. 329), *A kommunikatív állapot. Diszciplináris rekonstrukciók*. (Szerk.: Bajnok Andrea – Korpics Márta – Milován Andrea – Szabó Levente, Budapest, Typotex, 2012, pp. 451), valamint a *Konstruált világok. A jelenségek kommunikatív leírása*. (Szerk.: Demeter Márton, Budapest, Typotex, 2014, pp. 246) című kötetekből. Közel húsz PhD disszertáció utal a PTC-re, és a PTC keretében készült legalább öt PhD disszertáció: Ács Péter: *A hálózati kommunikáció értelmezése* (2009), Demeter Márton: *A jel, a kép és az ikon. Az ikonteológia PTC szerint elérhetővé tételének megalapozása* (2011), Domschitz Mátyás: *Tudáskombinááló szervezeti hálózatok. Hogyan alakul át a munka világa és a vezetés a tudás-intenzív szervezetekben?* (2011), Kovács Lajos: *Egyház-kommunikáció* (2012) és Milován Andrea: *A kommunikáció participációra alapozott elméletének alapfogalmairól (Nyelvészeti megközelítés)* (2014) tollából.

¹³ A PTC értelmezési tartomány nem merül ki a kommunikatív jelenségekkel. De az kétségtelen, hogy ebben az áttekintésben ezt lehetőséget érdemben nem használjuk ki. Az utalások a részecskefizikától a transzcendensig csak utalások és nem érvek.

¹⁴ Mindazonáltal róluk ebben az áttekintésben nem lesz szó.

¹⁵ A $2 \times 2 = 4$ akkor válik felkészültséggé (tudássá), ha egy ágens felkészültté válik (megtudja); mindaddig, amíg nem tudja egyetlen ágens sem: marad feltáratlan. Vagyis a felkészültséghez kategorikusan hozzá tartozik egy ágens, akinek a felkészültségéről szó van. Éppen ebből a szempontból nagyon érdekes Karl R. Popper felfogása, aki tudó nélküli tudásokról beszél és ezek helyéről az általa 3-nak nevezett világban (w_3). (vö. *Objective Knowledge. An Evolutionary Approach*. Oxford, Clarendon, 1972). A PTC-ben erről mint szimbolikus fakultásról esik szó (a szignifikatív részeként) és itteni megemlítése csak azt kívánja érzékeltetni, mennyire nehéz kiszabadulni a tudások (felkészültségek világából) és néven nevezni magát a dolgot.

kötjük be a cipőnket. És végül van egy harmadikfajta tudás is, amelyre főként akkor van szükségünk, ha a felismerendő, illetőleg megoldandó probléma rosszul vagy hiányosan van feltárva (végeredményben mindig így vagyunk, hogy jó volna többet és pontosabban tudnunk annál, mint amit éppen tudunk vagy tudni vélünk). Ha ilyen esetben is problémafelismerő vagy éppen problémamegoldó döntéseket szükséges hoznunk, akkor másra nem tudunk alapozni, mint olyan apriori meglevő nyitott tudásokra (D. Hume óta ezeket értékeknek nevezik), amelyek eligazítanak az ügyben, hogy várhatóan milyen irányba indulva keveredünk ki inkább a dzsungelből. Ilyen értékek találhatóak a tízparancsolatban vagy olyan ökölszabályoknak nevezett mondásokban, mint például [lassan járj, tovább érsz]. És alkalmazva ezeket, nem ritkán nagyot tévedünk.

V.2 A felkészültségek egy része eredendően van meg bennünk (humán ágensekre gondolva: ezekkel születünk).¹⁶ A másik részüket egyedi életünkben kell megszereznünk. És ha nincs meg éppen akkor, amikor akár a probléma felismerésében, akár a probléma megoldásában szükségünk volna rá, képtelenek vagyunk felismerni, illetőleg megoldani a problémát.

Azokat a felkészültségeket, amelyek bennünk, humán ágensekben bennünk van, Konrad Lorenz zárt viselkedésmintáknak nevezte.¹⁷ Azokat pedig, amelyeket személyes életünkben szerzünk meg, két csoportra osztotta: a nyílt tanuló viselkedésmintákra és a nyílt tanító viselkedésmintákra. Amikor látjuk, hogy mások miként járnak vagy éppen ülnek, és utánozzuk őket, akkor egy erre felkészítő, pontosabban tanuló viselkedésminta válik teljessé és válunk alkalmassá arra, hogy járjunk vagy éppen ülünk. Amikor viszont környezetünkéből érkező akusztikus ingerek közül kiválasztjuk a rendszeresen érkező nyelveket (és válnak így az ingerek anyanyelvekké), akkor egy olyan eredendő felkészültségünket használjuk (Noam Chomsky univerzális nyelvi kompetenciának nevezte), amely megtanítja a környezetünkben leggyakrabban használt nyelvet (egyszerre akár többet is): ezek a nyitott tanító viselkedésminták.

Azokat a viselkedésmintákat, amelyek nincsenek eredendően bennünk, színterünkéből vesszük át, sajátítjuk el ágenstől ágensig tartó viszonyban vagy az ágens színtere és az ágens közötti viszonyban.

V.3 Ezeknek a viselkedésmintáknak az ágensben van helye, pontosabban az ágens sajátvilágában.¹⁸ Az ágens ugyanis kétarcú entitás: extern perspektívából aktor és ezt látjuk meg egymásban is: ki-ki aktorát. Az ágens sajátvilága csak intern perspektívában érhető el,

¹⁶ Az élővilágban, jelenlegi tudásunk szerint az ember az egyetlen lény, amely úgy jön a világra, hogy hosszabb ideig életképtelen. Ha nem volna jelen a szülői gondoskodás (esetleg az ezt többé-kevésbé pótló társadalmi intézményrendszer), igen rövid idő alatt meghalna a magára maradt emberi lény. Ezt a körülményt pozitív módon megfogalmazva szokás azt mondani, hogy az ember szükségképpen társadalmi lény.

¹⁷ A terminológia közel sem egységes, de a viselkedésminták (cselekvéssémák) három részre tagolása már az.

¹⁸ A fogalom Edmund Husserltől ered: ő [életvilág]-nak nevezte (vö. *Die Krisis der europäischen Wissenschaften und die Transzendente Phänomenologie*. Szerkesztette Walter Biemel, Husserliana VI. The Hague, Martinus Nijhoff, 1976; magyarul: *Az európai tudományok válsága*. Budapest, Atlantisz, 1998, I. 156kk); de A. Schütz nevéhez köthető az a társadalomtudományi fogalom, amely immár teljesen általános (vö. *The Structures of the Life-World Vol. 1–2.*, Thomas Luckmann-nel együtt, Evanston, Northwestern University Press, 1973 és 1983). Lásd még Jürgen Habermas: *Theorie des kommunikativen Handelns*. (Frankfurt/M, Suhrkamp, 1987; magyarul: *A kommunikatív cselekvés elmélete*. Budapest, Gondolat—AKTI, 2011, 356pp).

minthogy a humán evolúció egy viszonylag késői szakaszában lezárult a sajátvilág extern perspektívából való láthatósága, oly annyira, hogy az ágensnek saját sajátvilágához sincs hozzáférése. A sajátvilág az aktoron keresztül megmutatkozik ugyan, de nincs eljárás arra, hogy tudjuk: megismertük-e a teljes sajátvilágot, valóban annak részeit ismertük-e meg és nem illúziók rabjai vagyunk-e és így tovább.

A humán ágens sajátvilágban gyűlnek a felkészültségek, amely azonban nem pusztán egy hatalmas raktár, mert bonyolult feldolgozási, integrációs és optimalizációs folyamatok is vannak benne. Ami bekerül, legyen az akár adat, akár eljárás vagy akár érték, mint állapot kerül be. Az ágens felkészült valamire, ha bekerült a vele kapcsolatos tudás, hiedelem stb.; és nem felkészült, ha nem került be. Ezért az ágensnek elemi érdeke, hogy felkészültségeinek száma minél több legyen; bár az is nyilvánvaló, hogy egy bizonyos ágensbe csak olyan felkészültségek kerülhetnek be, amelyeket antropológiája, illetőleg etológiája támogat. Például igen sokáig erőltették a kutatók, hogy csimpánzok tanuljanak meg beszélni, mígnem kiderült, hogy nem intellektuális képességeikkel van a baj, hanem csak a beszédképzésben legfontosabb anatómiai képlet, a nyelvcsont hiányzik belőlük, s mihelyt áttértek az írásbeliségre, derült ki, hogy a csimpánzoknak is van az emberéhez hasonló nyitott tanítóprogramjuk, amellyel absztrakt szimbólum-kezelésre is alkalmasak.

Ha az ágensnek bármelyik felkészültségét is kell használnia a bekerültek közül, ebből az állapot-jellegből – mondjuk így – ki kell csomagolnia és futtatnia kell.¹⁹ És semmiképpen sem tudja használni a bekerülés előtt: ebből következik, hogy a probléma felismerése és megoldása szempontjából a probléma felismerését, illetőleg megoldását lehetővé tevő felkészültség(ek)nek apriorinak kell lennie/ük.

Ha az adott felkészültség nem egy másik ágenstől jön, akkor az ágens színteréből, közelebből, abból a nyilvánosságból jön, amely az ágens színterét jellemzi. A nyilvánosság felkészültségekből áll. Ha a nyilvánosságban valamely felkészültség jelen van, akkor az ágens (normális körülmények között) elsajátíthatja, ha nincs jelen, ezt nem teheti meg. A probléma felismerése és megoldása szempontjából jelentős értéke van a nagyobb nyilvánosságnak, mert nagyobb esélyt ad arra, hogy egy aktuális problémafelismerő, illetőleg -megoldó helyzetben az ágens hozzájusson a szükséges felkészültséghez, mint egy kisebb nyilvánosság esetében. Vagy más szavakkal: a nagyobb nyilvánosság nagyobb esélyt ad az ágensnek a túlélésre, illetőleg az életminőség megtartására, esetleg javítására.

A nyilvánosság ugyanakkor tagolt és az ágensek vagy csoportjaik közül nem mindegyik számára érhető el a teljes nyilvánosság. Sőt, van a nyilvánosságnak mindig olyan része is, ami nincs tematizálva, aminek következtében ezek a részek még azon ágensek számára is nehezen kezelhetők, akik ténylegesen hozzáférnek. Erről szoktak úgy beszélni, hogy a társadalmi láthatóság szűkebb, szűkül, tágabb, hozzáférhetőbbé válik és így tovább: vagyis magának a nyilvánosságnak is van dinamikája.

VI. Az ágens szempontjából tekintve a helyzetre, az ágensnek még egy másik lehetősége is van a túlélésre, illetőleg az életminőségének szinten tartására, esetleg javítására: ha más ágensekkel összefog. Eddig olyan ágensekről esett szó, akik egymagukban voltak problémafelismerők, illetőleg problémamegoldók. Nevezzük most már ezeket [magányos ágens]-eknek. A körülöttünk levő világban azonban nem csak magányos ágensek képviselnek ágenciát (mutatnak az ágensre jellemző viselkedéseket). Három markáns típust említek a nem-magányos ágensre: a [kollektív ágens]-t, az egymással koalícióban álló ágenseket, vagyis a [koalíció]-t és a [véleményáramlat]-ot.

¹⁹ *Pace* mesterséges intelligencia.

A kollektív ágens (például egy nukleáris család vagy egy gazdálkodó szervezet vagy éppen egy kutatóintézet) ugyanazokat a sajátosságokat mutatja, mint a magányos ágens, de benne több-kevesebb olyan magányos ágens írható le, amely önállóságából többet-kevesebbet feladott az adott kollektív ágens igényeihez igazodva; ekkor ezeket nem ágensnek nevezzük, hanem a kollektív ágens aktorainak (a kollektív ágensben mindig több aktor van, speciális eseteket nem számítva). A kollektív ágensnek is van sajátvilága, a kollektív sajátvilág. Létrejötté változatos úton-módon történik. Ha például egy gazdálkodó szervezetre gondolunk, mint kollektív ágensre, amely saját (külső) nyilvánossága számára nyilvánul meg, akkor ennek a megnyilvánulásnak, megnyilvánulásoknak a kereteit alapvetően az adott kollektív ágens alapító okirata (többnyire bírósági jóváhagyást követően), szervezeti és működési szabályzata határozza meg, amely például megszabja, hogy ki milyen a szervezetet érintő ügyben tehet nyilatkozatot, adhat ki a nyilvánosság számára kommunikét és így tovább. Ha az adott szervezet valamely tagja (a kollektív ágens egy aktora) ettől eltérő módon viselkedik, akkor ezt a viselkedést a kollektív ágens szankcionálja. A kollektív ágensek java részének viselkedését nem kizárólag az írott szabályzatok határozzák meg. A kollektív ágens saját világát felfoghatjuk belső nyilvánosságnak is, amely alakul, formálódik a külső nyilvánosságból eredő tapasztalatok hatására és saját írott szabályzatának megfelelően. A kollektív ágens a résztvevő aktoroknak viszonylag erős integrációját jelenti (azaz azt a helyzetet, hogy az aktorrá váló magányos ágensek egyrészt saját sajátviláguk jelentős részét feladják, mint az adott kollektív ágens aktorai, másrészt pedig az integráció következtében a magányos ágensek sajátvilágának egy jelentős része a kollektív ágens sajátvilágának részévé válik). És éppen ez az a stratégiai előny, amellyel egy kollektív ágens a magányos ágenssel szemben rendelkezik.

Amikor a magányos ágensek integrációja kisebb, mint amit egy kollektív ágens igényel, de még megvan az együttes viselkedés igénye, koalícióról beszélhetünk. A koalícióban résztvevő ágensek itt is aktorként vesznek részt; a koalíciónk is van sajátvilága, ami a résztvevők sajátvilágán alapszik. De kisebb az integráció, így például egy baráti társaságban, vagy egy olyan társaságban, amely a Chatham House²⁰ szabályát követi, kétségkívül mondható, hogy a magányos ágens és a kollektív ágens között az integráció szorosságára vonatkoztatva, mint egy kontinuum adott pontját jelenti a koalíció, az integráció különböző mértékében. A problémafelismerés, illetőleg -megoldás szempontjából többnyire a koalíciónak is van versenyelőnye a magányos ágenséhez képest.

A véleményáramlat voltaképpen kollektív ágensnek számít, noha nincsenek állandó aktorai (számuk változhat); valójában a sajátvilág adja az ideig óráig tartó stabilitását. Csak különleges esetekben mutatkozik meg (például választások alkalmával), egyébként a rejtőzködő viselkedés jellemző rá. Akkor, amikor legitim módon megmutatkozik, többnyire döntéseket tud érvényesíteni.

Egy társadalom, például a mai magyar társadalom nem tekinthető kollektív ágensnek vagy koalíciónak. Vagy fordítva: a kollektív ágens és a koalíció nem prototípusai a társadalomnak. A mai magyar társadalom (általában egy társadalom) kollektív ágensek, koalíciók és

²⁰ Amikor egy ülés vagy egy megbeszélés a Chatham House szabálya szerint zajlik, a résztvevők szabadon felhasználhatják az ennek során kapott információkat, anélkül hogy érintenék az előadók vagy más résztvevők identitását vagy hovatartozását, illetve felfednék, hogy az információra a program egyik ülésén tettek szert. A szabály csak akkor működik, ha az előadók, és különösen a hallgatóság, tudatában van annak, hogy a szabály életben van, és vállalják, hogy azt határozottan betartják. A *Common Purpose* sikereit annak is köszönheti, hogy a programjaira meghívott kulcs-emberek – pontosan ezen szabály tudatában – nyíltan beszélnek. Nyilvánvaló, hogy ha ezt a szabályt megszegné valaki, az lerombolná a bizalmat. Lásd még: <http://www.chathamhouse.org/about/chatham-house-rule>

magányos ágensek konglomerátumának mutatkozik, amelyeknek mindig vannak együttműködő részei, de olyanok is, amelyek nem-együttműködők másokkal.

VII. Összefoglalva: az emberi problémafelismerés- és megoldás szempontjából a minél gazdagabb felkészültség-állomány a döntő; ennek hatékony növeléséhez az segít hozzá bennünket, humán ágenseket, ha minél inkább részt tudunk venni (és törekszünk is erre) a másik ágens saját világában, pontosabban sajátvilágának tartalmaiban és magában a nyilvánosságban. Ezt a közös felkészültséget: [communio]-t nevezem [kommunikatív]-nek,²¹ avagy némileg pontosabban kommunikatív állapotnak, annak, ami adott esetben lehetővé teszi a probléma közel egyöntetű felismerését, illetőleg közel egyöntetű megoldását.²²

²¹ Ebben az áttekintésben a [kommunikáció] terminus és a [kommunikatív] terminus egymás szinonímájaként használatos. Ez azonban nem magától érthető, de erről ebben az áttekintésben nem beszélek. Maga a [kommunikáció], a latin [communicatio] magyar változata; újlatin (egyházi latin) képzés. Háttérében a [munus, -eris] főnévvel: {1. kötelesség, feladat, szolgálat; 2. hivatal, állás; 3. szívesség, ajándék, adomány} és a rokon nyelvekből kikövetkeztetett [*municus, -a, -um] melléknévvél: {közös}; ezekből származik: a [communis, -e] melléknév: {1. közös, általános; 2. barátságos, jóindulatú; 3. közönséges; 4. *egyh.* tisztátalan}; a [communio, -onis] főnév: {1. közösség, 2. egyházi közösség, 3. közös vacsora, áldozás}, a [communitas, -atis] főnév: {1. közösség, közérzület; 2. közlékenység}, a [communico, -are] tárgyas ige: {1. közöl, közössé tesz, megad, részesít; 2. megoszt; 3. megbeszél, tanácskozik}, az [excommunicatio, -onis] főnév: {a közösségből kitagadás, kiátkozás} és a [communicatio, -onis] főnév: {1. közzététel, 2. teljesítés, megadás, 3. *ret* a gondolatok közlése a hallgatókkal}.

²² Elhangzott előadásként 2015. június 6-án Balatonvilágoson zárt körben.